

TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI POLITIKA MAGYARORSZÁGON 1950–1952

1949 decemberében az addig az Építésügyi Minisztérium szervezeti keretébe tartozó Területrendezési Intézetet a gazdasági csúcsmisztérium szerepét betöltő Országos Tervhivatal fennhatósága alá helyezték. Ezzel a szervezeti változtatással – amely az országot az 1940-es évek végétől elárasztó átszervezési hullám része volt – egy új „részpolitika”, a terület- és településfejlesztési politika intézményi alapjait teremtették meg Magyarországon, a kommunista párt (neve 1948 júniusától: Magyar Dolgozók Pártja, MDP) intencióinak megfelelően. Ennek, a korábban túlnyomó részben az önkormányzatok és a helyi igazgatás, illetve bizonyos mértékig az építésügyi kormányzat által végzett feladatnak beemlése a központi hatalom illetékességi körébe annak, az újkori történelmünkben példátlan mértékű centralizációinak volt a következménye, amely az 1940-es évek végén kiépített sztalinista politikai rendszert jellemezte. E rendszer megteremtésében, mint ismeretes, döntő szerepe volt az ország – már 1945–1948 között is erősen korlátozott – szuverenitása elvesztésének¹ s annak következményeként a szovjet társadalomszervezési modell Magyarországra erőszakolásának.

A sztálini politikai modell egyik, témánk szempontjából különösen fontos jellemzője volt, hogy lehetetlenné tette a társadalom valóságos érdektagoltságát leképező szervezeti-intézményi rendszer működését. Az MDP ideológusai – bevallottan – azt tartották ideális társadalomnak, amely egyetlen központból, „egyetlen nagy terv” alapján irányítható.² A gyakorlati politikai intézkedéseket azután pontosan ennek az elvnek megfelelően hozták meg, miáltal totalizálták az ország társadalmát. Elmenvén egészen addig, hogy még az államhatalmi ágak elválasztásának eszméjét is tagadták, s egyidejűleg a szinte kizárólag represszív eszközökre támaszkodó központi hatalom tevékenységét kivonták a törvényes, parlamentáris ellenőrzés alól. Ezt a társadalomszervezési modellt, amelyben az élet minden területét, a gazdaságtól a sportig, a

¹ Vö.: VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Az első meghiúsított reformkísérlet. Az 1953-as kormányprogram. Medvetánc, 1988. 2–3. sz. 154. o. és Korlátok és felelősség. Magyarország négy évtizedének nemzetközi összefüggései. A Társadalmi Szemle 3. különszáma. 1989. augusztus 10–11. o.

² FRISS ISTVÁN: A szocialista iparosítás elvi kérdései. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle, 1951. 1. sz.

jogrendszerrel a tájékoztatásig egyetlen központból próbálták meg irányítani T.H. Rigby találónan mono szervezeti társadalomnak nevezte.³

A monolitikus társadalomszervezési elv egyeduralomra jutása szükségképpen azzal járt, hogy a központi hatalom az élet különböző területeinek irányítására mind több „részpolitikát” és az annak végrehajtására hivatott központi apparátust (hivatalt) alakított ki. (1945–1950 között Magyarországon megkétszereződött a minisztériumok és a központi kormányzervek száma, ami hű kifejeződése volt a rendszer túlbürokratizáltságának.)⁴

A politikai rendszernek ebbe az általános totalizálási folyamatába illeszkedett tehát a terület- és településfejlesztési politika, mint egy új politikai diszciplína megjelenése. A központi hatalom ezáltal lényegében a települések és a régiók gazdasági, urbanisztikai és infasztukturális fejlesztésének egy központból történő irányítására tett kísérletet. Már itt jelezni kell azonban, hogy az igazán fontos fejlesztési kérdések eldöntését a gyakorlatban nem bízták a településpolitikára: arra más nagyobb döntési jogkörrel felruházott „részpolitikák”, mindenek előtt a központi gazdaságirányítás kaptak lehetőséget. Éppen ezért, mielőtt írásom tulajdonképpen tárgyára térnék, szükségesnek tartom, hogy a terület- és településfejlődést közvetve befolyásoló tényezők közül a két legfontosabbra is utaljak. Az egyik a központi és a helyi hatalom kapcsolatának átalakítása, a másik az imént említett gazdaságpolitika volt.

Az 1940-es évek végén fordulat következett be a központi és a helyi hatalom (elsősorban az önkormányzatok és a helyi igazgatás) kapcsolatában is. A mesterséges eszközökkel felduzzasztott magas taglétszáma ellenére is szűk – és az 1950-es évek elején egyre szűkülő – társadalmi bázissal rendelkező MDP fő törekvései közé tartozott a különérdekek, így az önkormányzatokban megtestesülő helyi érdekek megszervezésének lehetetlenné tétele. A helyi döntési lehetőségek drasztikus korlátozásában emellett szerepet játszott az a mély bizalmatlanság is, amellyel az MDP felső vezetése a „maradiság” fellegvárának gondolt „vidék” iránt viseltetett. Ez a politika – enyhén szólva – gyanakvással tekintett a „vidéki” társadalom abszolút többségét alkotó parasztságra (például en bloc „nacionalistának” bélyegezte),⁵ továbbá az értelmiségre és nem utolsósorban a tisztviselőkre. Ez részint arra ösztönözte, hogy már 1948 tavaszán megkezdje „az egész vidéki szakigazgatás”

³ Idézi: FEHÉR FERENC – HELLER ÁGNES – MÁRKUS GYÖRGY: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi, Budapest, 1991.

⁴ G. VASS ISTVÁN: Ami csak vágy maradt. „Olcsó, hatékony, demokratikus közigazgatást!” História, 1988. 1. sz. 26. o.

⁵ MÓD ALADÁR: A nacionalizmus ellen. Társadalmi Szemle, 1949. 8–9. sz.

politikai szempontok szerinti általános revízióját,⁶ részint arra, hogy a helyi területi igazgatást a lehető legteljesebb mértékben rendelje alá az (összefonódott) központi párt- és állami szerveknek. Ennek a politikának a vezető szempontja az önkormányzatok felszámolása volt. (1948-ban már magát a szót is csak idézőjelek között, 1949-ben pedig már csak „burzsoá álönkormányzatok”-ként használták). Az MDP – miként ezt egy 1948 júliusi közigazgatási tárgyú előterjesztésben nyíltan ki is mondta – az „államhatalom”-ra mint az „osztályharcnak egyik döntő eszköze”-re tekintett, amelynek segítségével meg lehet gyorsítani, a „kapitalista elemek” felszámolását.⁷ Ebben a szellemben fogant az a nem sokkal későbbi, a központi és a helyi hatalom kapcsolatát szabályozó döntés, amely kimondta: egy felsőbb „néphatóság” egy alsóbb ellen „fegyelmet indíthat, állásából bárkit, tehát választott tagot is törvényesen (*sic!*) elmozdíthat.”⁸

Egyidejűleg minden tisztviselőt „állami tisztviselővé” minősítettek, akiket nem a (névleges) önkormányzat, hanem a központi hatalom nevezhet ki és hívhat vissza. A „párt vezető szerepe” elvének kimondásával és érvényesítésével pedig a helyi hatalom és helyi igazgatás feletti ellenőrzés másik – hasonlóan jelentős – eszközrendszerét építették ki, ami a „káderek” feletti kontrollt biztosította. Ez pedig az önkormányzatiság eszméjének megsértésén túl azért problematikus, mert az említett ellenőrzést egy olyan szervezetre (az állammal összefonódott pártra) bízta, amelynek működését, döntési mechanizmusait törvényekben és rendeletekben is rögzített eljárási szabályok nem kötötték, még formálisan sem. A központi és a helyi hatalom kapcsolatának egyoldalú megváltozását a tanácsrendszer 1950-ben történt bevezetése teljesítette ki. A helyi tanácsok egyes osztályait ugyanis az illető szakterület felettes szerveinek is alárendelték (tehát például egy megyei tanács mezőgazdasági osztályát a Földművelésügyi Minisztériumnak), és ezáltal – támaszkodva a hatalmas arányú államosításokra is – a helyi hatalom gazdasági önállóságát teljes egészében felszámolták.

S ez már átvezet a település- és regionális fejlődés és a gazdaságpolitika kapcsolatahoz. E kapcsolat jelentőségét az adja, hogy az 1950-es évek elején a terület - és településfejlődésre utóbbi nagyobb hatással volt, mint maga a településpolitika. A gazdaságpolitika befolyása elsősorban három úton érvényesült: a gazdaságirányítási mechanizmus, az ágazati fejlesztési politika és a központosított újraelosztási (redisztributív) rendszer révén. A tervutasításos, – Kornai János kifejezésével – parancso-

⁶ MSzP Politikatörténeti Intézet Archívuma (PIA) 274. f. 15/42. Az MDP KV Közigazgatási Osztálya 1948. március 30-i feljegyzése. – A tisztviselői réteggel szembeni bizalmatlanságra ld.: GYARMATI GYÖRGY: „Demokratizált” vagy demokratikus közigazgatást? In: Tanulmányok a népi demokrácia negyven évéről. Budapest, 1985. 59–60. o.

⁷ PIA 276. f. 67/56. 6.e. „A közigazgatási reform alapelvei” 1948. júl. 10.

⁸ U.o.

kon alapuló irányítási rendszerben⁹ a hierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedők kötelesek voltak végrehajtani a felettes szervek utasításait. Ez a fajta gazdaságirányítási mechanizmus tehát azt is lehetővé tette, hogy egyes települések, járások, vagy megyék vezetőit saját helyi érdekeikkel ellentétes döntések meghozatalára kényszerítsék.

Az utasításos irányítási mechanizmusnál is jelentősebb hatással volt a települések és a régiók életére a gazdaság ágazati fejlesztésével kapcsolatos, rendkívül célzatos és egyoldalú politika. A vas-, az acél- és a gépgyártás túlnyomóan hadiipari céloknak alárendelt, erőltetett fejlesztése (amit 1953 júniusában maga az MDP Központi vezetősége minősített „kalandor” jellegűnek)¹⁰ döntő jelentőségű és persze adottságaitól függően ellenkező előjelű hatást gyakorolt az ország régióinak és településeinek életére. Ám ez olyan eltérhetetlen a településpolitika történetétől, hogy ehelyütt nem térek rá ki.

Végül, a centralizált, szigorú központi utasításokon alapuló gazdaságirányítási rendszerben az erőforrások központosított újraelosztása (redisztribúciója) szintén jelentős hatást gyakorolt a településfejlődésre. Ezt könnyű belátni, ha például a beruházási javak regionális és településenkénti elosztására gondolunk. Hasonlóképpen fontos, noha rejtettebb településfejlesztő, illetve sorvasztó eszköz volt a lakosság ellátásával kapcsolatos, szintén erősen centralizált elosztási rendszer is. Az egyes településtípusok áruellátásában és szolgáltatási normáiban ugyanis a központi hatalom tudatosan nagy különbségeket alakított ki az ipari jellegű, illetve a nagy lélekszámú településeket részesítve előnyben.

A terület- és településfejlesztési politika

A településfejlődés átfogó, törvényi úton történő szabályozására már a két világháború között tettek lépéseket Magyarországon. 1937-ben, számos fejlett európai országot megelőzve, törvényt hoztak a városrendezésről.¹¹ A második világháború után, jórészt az adott történelmi körülmények kényszerítő hatására készültek egyes településrendezési tervek. Ilyen volt például a főváros újjáépítési, egyben rendezési terve, valamint a földreform nyomán keletkezett tanyak házhelykijelölési tervei, majd

⁹ KORNAI JÁNOS: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Második kiadás. Budapest, 1990. 172. o.

¹⁰ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról, 1953. június 28. Propagandista 1986. 4. sz. - Az ágazati fejlesztési politikára ld.: PETŐ IVÁN - SZAKÁCS SÁNDOR: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. Budapest, 1985. 151-239. o.

¹¹ 1937. évi VI. törvény

nem sokkal később egyes ipari régiók és városok rendezési tervei. Ezek elsősorban az Építés Közmunkaügyi Minisztérium (ÉKM) kezdetben „Rajzterem”-nek nevezett szellemi műhelyében dolgozó építészek keze alól kerültek ki.¹² A sztalinista politikai rendszer kiépítésének megkezdése után, 1949-ben ebből az urbanista szellemi műhelyből hozták létre a Területrendezési Intézetet (amelyet előbb TERI-nek, 1949-től TERINT-nek rövidítettek). Kezdetben a TERI még az ÉKM keretein belül, a minisztérium általános irányítása mellett működött. Majd 1949 decemberében született meg az a bevezetőben említett döntés, amely a TERINT-et az ÉKM-nél sokszorosan nagyobb hatalmú Tervhivatal politikai és szervezeti irányítása alá helyezte, az ÉKM-nek mindössze a műszaki tervezés szakmai felügyeletét hagyva meg.¹³

A központi településpolitika és a megvalósítását szolgáló intézményrendszer kialakításáról hiba lenne azt feltételezni, hogy az kizárólag a központi hatalom akaratából történt, noha kétségtelenül az játszott meghatározó szerepet. Egy centralizált, a településformáló és azon keresztül a térségi társadalmi folyamatokat egy központból vezérelő politika bizonyos mértékig megfelelt a dologban érintett urbanista szakemberek törekvéseinek is. Ismeretes ugyanis, hogy avantgarde urbanisták már az 1920-as évektől mind Nyugat-, mind Kelet-Európában arról szóttek utópisztikus elképzeléseket, hogy az építészetet társadalmi tervezéssé tágíthatják, s ezáltal ők formálhatják a „jövő társadalmát”.¹⁴ A nagyigényű (például az egész ország településhálózatát egységesen szabályozni óhajtó) tervek valóra váltásához pedig csak egy erős és nagy cselekvési szabadsággal rendelkező központi hatalomtól remélhettek kellő támogatást. A településpolitika, mint a központi hatalom egyik „részpolitikája” kialakításában két – bár nem egyenlő fontosságú – feltétel találkozott tehát. S ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az ÉKM említett szakmai műhelyének egyik létrehozóját és spiritus rectorát, Perczel Károlyt időközben (a Rajk-per kapcsán) az ÁVH letartóztatta.¹⁵

A terület- és településfejlesztési politika fő feladatát a döntéshozók (formálisan a Népgazdasági Tanács) abban jelölték meg, hogy készítse el az ország egész területére és külön az egyes nagyobb régiókra vonatkozó urbanisztikai rendezési terveket,

¹² PERCZEL KÁROLY – GERLE GYÖRGY: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Budapest, 1966. 77–79; és PERCZEL KÁROLY: A magyarországi regionális tervezés történetéhez. Tér és társadalom 1989. 3. sz. 80–84. o.

¹³ 366/19/1949. N. T. sz. határozat „A területrendezés kérdéseiről”. Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára, 1949. december 10.)

¹⁴ Lásd erre: ENYEDI GYÖRGY: Településformáló folyamatok és településpolitika Magyarországon. Valóság, 1989. 8. sz. 62. o. és u.ő.: Van-e szocialista urbanizáció? Tér és társadalom 1989. 2. sz. 98–100. o. továbbá: The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy. Edited by R. A. FRENCH and F. E. HAMILTON. Chichester – New York – Brisbane – Toronto (1979).

¹⁵ PERCZEL: i. m. 85. o.

valamint hogy dolgozza ki a beruházások területi elhelyezésének (korabeli katonás kifejezéssel: diszlokációjának) a terveit.¹⁶

A településpolitika új intézményrendszerének kialakítása időben egybeesett az első öt éves terv kidolgozásával és 1949 decemberi törvényerőre emelésével. A döntően ágazati szemléletű tervben azonban alig vettek figyelembe terület- és településfejlesztési szempontokat. Az első öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény csupán egy odavetett és az ágazati fejlesztési elképzelésekkel nem egyeztetett megjegyzés erejéig utal a terület- és településfejlesztésre, mondván: az első öt éves terv idején „ipart, gyárakat, üzemeket kapnak az elmaradott mezőgazdasági jellegű vidékek”. Az azonban fel sem merült, hogy az iparosítási terveket a „mezőgazdasági jellegű vidékek”, az Alföld és a Dunántúl „iparban szegény megyéi” adottságaihoz és igényeihez (is) igazítsák. (Nem sok jót ígért, hogy egyes nehézipari tárcák vezetői már 1949 elején leszögezték: a nehézipari beruházások – s a településfejlesztés elsősorban éppen ezek elhelyezésén múlott – a fő szállítási útvonalak mellé telepítendőek, Budapest és Miskolc térségébe, s nem az Alföldre.)¹⁷ A tervben megemlítették még, hogy mintegy 250 új tanyaközpont (új község) felépítését tartják kívánatosnak.

A terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos elvek, lényegében egy központi településfejlesztési koncepció kidolgozására csak a TERINT-nek a Tervhivatal által történt bekebelezése után közel egy esztendővel, 1950 őszén került sor. Az anyag elkészítésével külső szakembereket, a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke Területrendezési Tudományos Munkacsoportját bízták meg. Ez a Jankovich István vezette csoport (amelynek munkáját a kor rossz szokása szerint szigorúan titkosították., s ezért tervezetük az 1980-as évek első feléig lényegében ismeretlen maradt)¹⁸ 1950 októberére készítette el és küldte meg Telegdi Sándornak, a TERINT igazgatójának „Magyarország funkcionális városhálózata” c. tanulmányát.¹⁹

Ez a MTA támogatásával készült munka, amely – leszámítva Perczel Károly csíra – formában maradt javaslatát²⁰ – az első kísérlet volt egy átfogó településfejlesztési koncepció kidolgozására, természetesen magán viselte az 1950-es évek első felének ideológiai ismertető jegyeit, kezdve a centrális tervezés lehetőségeinek

¹⁶ 366/19/1949. N. T. hat. I. h.

¹⁷ PIA 276. f. 94/126. ö. e. „Az iparügyi minisztérium (sic!) megjegyzései az öt éves tervvel kapcsolatban ...” 1949. jan. 17.

¹⁸ Első említését ld. BELÉNYI GYULA: Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején. Honismeret, 1984. 5. sz.

¹⁹ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) a Területrendezési Intézet iratai (TERINT ir.) XXVI-A-1.1.d. Az elaborátum pontos címe: „Magyarország funkcionális városhálózata. Tanulmány Magyarország településeinek központi szerepköreiről és országos városhálózat kialakításának lehetőségeiről”.

²⁰ PERCZEL KÁROLY: Kell-e országos építési keretterv? Új Építészet, 1947. 2. sz.

túlbecsülésével és végezve az ipar – egyébként vitathatatlan – városfejlesztő funkciójának mértéktelen eltúlzásával. Ennek ellenére a tervezet nem tekinthető sem a szélsőséges urbanista utópizmus, sem a vulgáris sztalinizmus megnyilvánulásának. Az anyag összeállítói ugyanis a hazai viszonyok elemzéséből kívántak kiindulni és javaslataikat annak alapján megtenni. Ellentétben a sztalinista felfogással, a tanulmány nem becsülte le az ország településtörténeti örökségét sem, hiszen a szerzők hangsúlyozták, hogy ez az örökség – noha vitathatatlanul nem túlságosan gazdag – „alapját képezheti a jövő városfejlesztésének...”²¹ A hazai adottságok és a történelmi örökség figyelembe vételéhez, illetve vállalásához az 1950-es évek elején bizonyos bátorságra volt szükség. Hiszen éppen az Országos Tervhivatal nagyhatalmú elnöke volt az, aki 1951-ben a Társadalmi Szemlében közölt cikkében „veszélyesen ellenséges vélemény”-nek minősített minden olyan törekvést, amely a hazai sajátosságokat figyelembe kívánta venni.²²

A „Magyarország funkcionális városhálózata” fontosabb elveinek és javaslatainak ismertetését megelőzően érdemes egy rövid kitérőt tenni. 1950-ben ugyanis napvilágot látott egy másik, problematikájában, sőt még címében is nagyon hasonló városhálózatfejlesztési tervezet is, a „Magyarország városhálózatának kiépítése”.²³ S ha az imént a TERINT számára készített anyag bizonyos erényeit említettük, ebben az összefüggésben korlátairól kell szót ejtenünk. Ugyanis ez a másik, időben előbb megjelent (sőt szűkebb értelemben is 1946, tágabb értelemben pedig 1939 óta érlelődő)²⁴ munka, amelyet Bibó István és Mattyasovszky Jenő szerkesztettek, eredetiségében és átgondoltságában messze felülmúlta a tervtanulmány színvonalát. Noha nagy a csábítás a két, azonos időponban készített koncepció szisztematikus összehasonlítására, mégis le kell mondanunk róla, hiszen az szétfeszítené jelen

²¹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 1. d. Magyarország városhálózata. „A jelenlegi városhálózat kiértékelése” c. rész. - A hagyomány urbanisztikai jelentőségére ld.: GRANASZTÓI PÁL: A tradíció funkciója. In: GRANASZTÓI: Építészet, városépítés, társadalom. Budapest, 1982. 120–127. o.

²² VAS ZOLTÁN: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. Társadalmi Szemle, 1951. 1. sz. 49. o. - A cikk általában a „tervgazdálkodás tudományáról” és annak „magyarizálási” (sic!) kísérletének „veszélyességéről” szól.

²³ Magyarország városhálózatának kiépítése. Tervezték és szerkesztették: BIBÓ ISTVÁN és MATTYASOVSZKY JENŐ Budapest, 1950. - A munkát az Államtudományi Intézet Területrendezési Munkaközössége készítette, alappondolatát ERDEI FERENC vetette fel.

²⁴ Egy a városokra alapozott átfogó országrendezési terv igényét először ERDEI FERENC fogalmazta meg 1939-ben megjelent „Magyar város” c. könyvének „Országrendezés városokkal” c. fejezetében. Ezzel párhuzamosan BIBÓ ISTVÁN arra a felismerésre jutott, hogy az ország közigazgatási rendszerét a városokra – és nem a vármegyékre – kellene alapozni. Ezek a gondolatok a háború után, pontosabban 1946-ban, a Nemzeti Parasztpárt ismert közigazgatási reform-javaslatában öltöttek konkrétabb formát. Ezután, kezdetben nagy lendülettel, később már egyre nehezedő körülmények között láttak hozzá az elgondolás konkretizálásához. Bevezetésére azonban sohasem értek meg a politikai feltételek.

munka kereteit. Ezért csak annyit jegyeznek meg, hogy az Erdei-Bibó féle város-
megyei igazgatási reform-koncepció záróakkorjaként (talán helyesebb azt mondani:
epilógusaként) megjelent – de nem forgalmazott! – térkép-összeállítás torzó-vol-
ta²⁵ ellenére a városépítési, a közigazgatási, és a társadalmi szempontokat oly mély-
ségben volt képes összekapcsolni, amely egyedülállóvá teszi a településfejlesztési és
igazgatási reformtervek között. Demokratikus elkötelezettsége mellett további kie-
melkedő értéke, hogy az ország társadalmát úgy kívánta bekapcsolni az urbanizációs
folyamatokba, hogy közben ne rombolódjanak szét a helyi társadalmak, az ott élők
né kényszerüljenek elvándorolni és egyetlen (esetleg néhány) nagyvárosba tömörülni,
hanem maguk a helyi társadalmak urbanizálódjanak. Ezt a célt szolgálta volna a 98
városmegeye és a hét országos kerület létrehozása.

Visszatérve a BME Városépítési Tanszéke által készített és – a Bibóékéval
ellentétben – a politikai döntési mechanizmusra elvi befolyást gyakorló tervezéthez,
annak legfontosabb törekvése az ország városhálózatának fejlesztése volt. Úgy
vélték, hogy a funkcionális értelemben vett városok, a „centrumok” határozzák meg
egy „táj egész életét és fejlődését”, ezért kizárólag ezek funkcionális fejlettségét ele-
mezték, sokoldalú kritériumok alapján.²⁶ (A kisebb településekről viszont nem volt
konzisztens mondanivalójuk.) Elemzésük arra a végeredményre jutott, hogy 1950--
ben Magyarországon 70 település töltött be „centrális” (azaz városi) szerepköröket.
Ezeket a funkciók fejlettsége alapján négy csoportba sorolták:

1. Országos jelentőségű központ: Budapest (1)
2. Nagytáj jellegű központok: Miskolc, Pécs, Győr, Debrecen, Szeged (5)
3. Középtáji jellegű központok: Székesfehérvár, Kaposvár, Sopron, Szombathely,
Szolnok, Békéscsaba, Kecskemét, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Pápa,
Nyíregyháza, Tatabánya, Baja, Veszprém, Kiskunfélegyháza, Mosonmagyaróvár,
Salgótarján, Vác (19)
4. Kistáj jellegű központok: Gyöngyös, Gyula, Esztergom, Makó, Orosháza, Szek-
szárd, Zalaegerszeg, Mohács, Ózd, Sátoraljaújhely, Szentés, Cegléd, Csongrád,
Dombóvár, Hajdúszoboszló. Készthely, Kiskunhalas, Balassagyarmat, Dorog,
Hatvan, Nagykőrös, Sárvár, Szentgotthárd, Tokaj, Várpalota, Békés, Hajdúbö-
szörmény, Jászberény, Karcag, Kőszeg, Körmend, Mátészalka, Mezőtúr, Mező-

²⁵ Eredetileg egy három részből álló, átfogó mű kiadását tervezték, amelynek ez, a Bibó által írt
rövid előszóból és 98 + 7 térképből álló kiadvány csupán melléklete lett volna – tudhatjuk meg
BIBÓ ISTVÁN előszavából.

²⁶ A következő kilenc funkciót elemezték és pontozták: 1. A belterületi népesség száma 2. az
igazgatási szerepkör 3. szociális és kulturális funkciók 4. közműellátottság 5. közlekedés 6. ipar 7.
bányászat és energiatermelés 8. mezőgazdaság 9. kereskedelem.

kövesd, Monor, Nagyatád, Sajószentpéter, Sarkad, Siófok, Szarvas, Szerencs, Szigetvár, Tata, Tiszafüred, Törökszentmiklós. (45)

Ez a 70 tagból álló funkcionális városhálózat – a tanulmány készítőinek véleménye szerint – nem volt kellően fejlett, nem elégítette ki a magyar társadalom városok iránti igényét, amely az ún. „kistájak” számához igazodva mintegy 120 várost feltételezett volna. Ezek szerint körülbelül 50 új városra lett volna szükség Magyarországon, hogy érvényre juthasson az az alapelv, miszerint „minden tájnak legyen egy megfelelő nagyságú és szerepköreit betölteni képes központja”, és forítva: „minden centrumnak legyen egy tája.”²⁷ Ez a bizonyos mértékig az Erdei-Bibó-féle városmegyes javaslat hatását tükröző megállapítás azonban nem volt reális és nem volt következetesen végiggondolt sem. Elsősorban azért, mert Bibóéktól eltérően nem tisztázták, hogy a centrum és az azt övező települések (város és vidéke) kapcsolata milyen tartalmú legyen. Egyenrangú-e, vagy pedig hierarchikus, a vidéket a centrumnak alávető jellegű-e? (Ámbár 1950 ősze nem volt az az időpont, amikor a politikai realitások közé számított volna a városi és a városkörnyéki társadalom demokratikus együttélésének gondolata.) A tanulmány mindazonáltal – az OT és a TERINT felfogásától eltérően – nyíltan nem volt kistelepülés-ellenes. Nem tört pálcát a kis lélekszámú falvak sorsa felett, sőt nem sürgette a tanyarendszer azonnali felszámolását sem, holott az 1949-ben megalakított Tanyai Tanács tevékenységében testet öltő hivatalos tanyapolitikanak ez volt a fő célkitűzése.²⁸ Ugyanakkor azonban határozottan elvetette a belterületek és a tanyák közötti különleges települési kapcsolatok gondolatát is, mondván: „a centrumokat körülvevő tanyavilág semmivel sem jelent többet a centrumok életében, mint amennyit jelentenek a nem tanyás települési szerkezetben a tájban lévő községek.”²⁹

Az 1950-52 közötti településpolitikai gyakorlat nem követte a fentebb ismertetett, – a megbízásából kidolgozott – általános fejlesztési elveket. Ami a kor fontos és a politikai élet egészét átszövő jellegzetessége volt: a sokszor filozófikus magasságokban megfogalmazott általános elvek, „a politika elméleti megalapozása” és a pragmatikus, helyesebben: prakticista gyakorlat kettőssége. Abban a rövid időszakban, amíg az OT alárendelt szerveként a TERINT egyáltalán működhetett (1952-ben

²⁷ UMKL XXVI-A-1.TERINT ir. 1.d. Magyarország funkcionális városhálózata, a „Városhálózat-tervezet” c. rész.

²⁸ A Tanyai Tanács politikájára ld.: ORBÁN SÁNDOR: Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In: A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok Szerk.: PÖLÖSKÉI FERENC – SZABAD GYÖRGY. Budapest, 1980. 362–399. o.

²⁹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. Magyarország funkcionális városhálózata. „A népesség mint centrumképző tényező” c. rész.

rendeletileg megszüntették),³⁰ településpolitikai gyakorlatában az 1950 őszen kidolgozott koncepciónak csak egyes és éppen a legvitathatóbb elemei fedezhetők fel. Azok - s ebben áll szélsőséges prakticismusa -, amelyek a sztálini iparosítási politika megvalósítását segítették: az ipar településfejlesztő szerepének mértéktelen eltúlzása és a településfejlesztés városokra redukálása. Ezzel szemben a TERINT gyakorlati politikája jelentősen eltér a BME szakemberek által megfogalmazott koncepciótól abban, hogy az ország településföldrajzi és urbanisztikai adottságait és sajátosságait figyelmen kívül hagyta, egyszersmind Magyarország településtörténeti örökségét le-, ellenben önnön cselekvési lehetőségeit messze túlbecsülte. A lehetőségek reális számbavétele teljes hiányának iskolapéldája Budapest 1951-ben készített 10 éves városrendezési programja. Ebben így fogalmaztak: a „szocialista népgazdaság rendszeresen oly nagy mértékben hozza felszínre a különböző rejtett tartalékokat, hogy a terv kivitelezése a közelmúlt tapasztalatok szerint is automatikusan meggyorsul. 10 éves távlatban ez olyan perspektívákat nyit meg, hogy bátran szabadjára engedhetjük a tervezők fantáziáját anélkül, hogy a realitások területét elhagynánk.”³¹ A falvakkal kapcsolatban ellenben sajátosan keveredett a történelmi örökség elutasítása a „falusi osztályharc” szempontjával, amikor az OT illetékes osztálya azért bírálta az Építésügyi Minisztérium „falufejlesztési tervét”, mert az nem tisztázta, „hogyan lesz a külak igényeknek megfelelően épített faluból szocialista község?”³²

A településpolitikai gyakorlat legfontosabb meghatározottságának a gazdaságpolitikától való, egyoldalú függését tekinthetjük. Ez az alárendelt helyzet – a fő gazdaságpolitikai célok és a diktatórikus politikai berendezkedés ismeretében nem meglepő módon – azzal a következménnyel járt, hogy egy olyan politikát kellett kiszorgálnia, amely minimálisra kívánta leszorítani a településfejlesztésre fordítható összegeket, azaz „késleltette” a város- és még inkább a falu- és tanyafejlődést, hogy ezzel is hozzájáruljon az iparosítás felhalmozási forrásához. És ezáltal későbbi korokra halasztotta a lakosság életkörülményei szempontjából oly fontos településfejlesztési beruházásokat. Abban a tévedésben élve, hogy egy ország gazdasága dinamikus fejlődhet akkor is, ha a munkaerő újratermelésének feltételeit nem biztosítják elfogadható szinten. (Nem is beszélve a dolog humán vonatkozásairól.) Az akkor gyakorta – persze egészen más előjellel – használt fordulat: a „termelés

³⁰ 2070/20/1952. M.T. sz. határozat a Területrendezési Intézet megszüntetéséről. Határozatok Tára 1952. júl. 2.

³¹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 1. d. Feljegyzés Nagybudapest városrendezési programjával kapcsolatban, 1951. jún. 29.

³² UMKL XIX-A-16-a Országos Tervhivatal ir. (OT ir.) 238. d. Tervezési utasítás az 1952. évi város- és községfejlesztési tervek kidolgozására.

érdekeinek megfelelő településhálózat kialakítása”³³ ebben az összefüggésben érthető meg igazán...

A településfejlődés késleltetése távolról sem egyformán érintette az ipari és a mezőgazdasági jellegű településeket. Előbbiekben, mindenek előtt a fővárosban, azután a „szocialista iparvárosokban”, valamint a többi nehézipari és bányászati központban azzal, hogy a nagyberuházásokat oda telepítették, tömegesen létesítettek új munkahelyeket. Ami önmagában is döntő jelentőségű előnynek bizonyult a mezőgazdasági jellegű településekhez és régiókhoz képest, ahonnan a súlyos munkanélküliség miatt százezres tömegekben indult meg az elvándorlás, és ugrásszerűen nőtt az ingázók száma is. (Amihez képest a hirtelen felduzzadt népességű iparvárosok társadalmi konfliktusai, akármilyen jeletőségűek önmagukban, másodlagosnak tekinthetők.) Az ipar településfejlesztő szerepét közvetett eszközökkel is erősítették. A központosított elosztási rendszerre támaszkodva mind az élelmiszerek, mind az infrastruktúrális beruházások elosztásában az iparvárosokat juttatták jelentős előnyökhöz. Az OT 1951 nyarán úgy foglalt állást, hogy országos jelentőségű kommunális, oktatási, egészségügyi és kulturális beruházásokat csak a fontos iparvárosokba lehet telepíteni.³⁴ Ugyanez volt a helyzet a lakosság életkörülményei szempontjából oly fontos lakásépítés terén is. A magánerejből történő építkezéseket az építőanyaghiány korlátozta, amely elsősorban a falusi-kisvárosi családiház építésben érezte hatását. Az állami lakásépítés nagy részét pedig közvetlenül alárendelték a nagyberuházásoknak: a lakásokat a beruházó minisztériumok építőipari vállalatai építették és maguk a nagyvállalatok osztották el dolgozóik között. (1953–1954-ben a tanácsok által elosztott lakások aránya 30% alatt volt!)³⁵ Ami a társadalmi egyenlőséget hirdető ideológiával szöges ellentétben jelentős egyenlőtlenség forrása lett. Hiszen lakáshoz jutni nem állampolgári jogon, hanem csupán munkavállalóként, az illető nagyvállalat munkaszervezetének tagjaként lehetett. Ezért túlzás nélkül állítható: az új „szocialista iparvárosok” csupán egy-egy óriás beruházás járulékos létesítményeként épültek, aminek mind urbanisztikai, mind szociológiai szempontból nagy ára volt.

Az iparvárosok vázlatosan bemutatott előnyei távolról sem jelentik azt, hogy az ott élő lakosság helyzete rózsás lett volna. Még a minden szempontból kivételezett helyzetet élvező, az infrastruktúrális és a lakásberuházások abszolút többségét elnyerő főváros helyzete sem volt az. Noha 1949–1954 között Magyarország úgynevezett tiszta lakásszaporulatának több mint fele, 45 ezerből 29 ezer jutott a főváros-

³³ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2. d. Az 1950. nov. 9-i előterjesztés indoklása.

³⁴ UMKL XIX-A-16-b. OT ir. Tük. 207. d. Előterjesztés, 1951. ápr. 16. és előterjesztés, 1951. május 4.

³⁵ UMKL Város- és Községgazdálkodási Minisztérium ir.XIX-D-F4-i. „Az ÉM lebonyolításában épülő és az 1954-ről 1955-re átmenő lakások elosztása” 1955. ápr. 21.

ra, mégis ugrásszerűen nőtt a barakklakók, az ágybérlok stb. száma. (1954-ben rendelettel kellett megtiltani, hogy az építőipari vállalatok felvonulási épületeit lakás céljára használják.) Ennek az volt az oka, hogy története során ekkor költözött be a legtöbb ember Budapestre: az 1956-1957-es tömeges emigráció és az 1958-ban bevezetett betelepülési tilalom ellenére 1949-1960 között 214 ezerrel nőtt a fővárosi lakosok száma. S ha e népszámlálási, az állandó lakosokat számba vevő adatokat kiegészítjük a be nem jelentkezett, de ténylegesen ott élő emberek számával, könnyen belátható, hogy a város lakásállománya, tömegközlekedése, kiskereskedelmi és egészségügyi hálózata roppant túlterhelte. (Budapest más összefüggésben már idézett tíz éves fejlesztési terve 70 ezer új lakás felépítéséről szólt úgy, hogy a város lakossága nem fog növekedni...) ³⁶ De nem volt jobb a helyzet a vidéki városokban sem. Említhetnénk, hogy egy-egy vásár- és ünnepnap előtt a miskolci Tiszai pályaudvaron ingázók tízezrei zsúfolódtak össze, hogy aztán az ünnepnap nagy részét is bumlizással töltsék, miközben magának a hirtelen növekedett városnak is megoldatlan volt a tömegközlekedése. Hogy hiába volt az új „szocialista iparvárosokban” messze a legmagasabb az újonnan épült lakások átlagos lakóterülete, ³⁷ ez sovány vigasz volt azoknak a nem keveseknek, akiknek nem jutott lakás, akik munkásszálásokon voltak kénytelenek élni, hiszen két év alatt Sztalinváros lakossága meghét-szereződött, Komlóé megnégyszereződött.

A mezőgazdasági jellegű települések sorsa teljesen ellentétesen alakult az iparvárosokéval. Az MDP gazdaság- és településpolitikája következtében ugyanis drasztikusan leértékelődött a mezőgazdaság, tágabban az élelmiszergazdaság településfenntartó szerepe. Egyrészt azért, hogy a településfejlődés szempontjából sorsdöntő központi (állami) nagyberuházások között alig, vagy – mint 1950-ben ³⁸ – egyáltalán nem voltak mezőgazdaságiak. Másrészt azért, mert az 1950-es évek gazdaság- és agrárpolitikája olyan adó-, beszolgáltatási és árrendszert alkalmazott, amely a helyben megtermelt javak nagy részét elvonta, s vissza annak csak töredékét juttatta. Ezek a gazdasági változások olyan jellegű regionális asszimetria kialakulásához vezettek Magyarországon, hogy ahol bőséggel volt munkaalkalom, ott az odavándorlók által felduzzasztott lakosság lakás- és közlekedési viszonyai váltak tűrhetetlenné. Ellenben, ahol éppen az elvándorlás miatt a lakáshiány elviselhetőbb lett volna (annak ellenére is, hogy némely alföldi városok határában a kényszerrel kiköltöz-

³⁶ Részletesebben ld.: BELÉNYI GYULA: Változások az ipari munkaerőpiacon. Történelmi Szemle 1985. 1. sz. és u.ő.: Lakás- és településfejlesztés 1949–1956. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1985. 12. sz.

³⁷ Az 1954. évi lakásösszeírás előzetes eredményei. A KSH belső használatra készült kiadványa.

³⁸ PIA. MDP PB 914 (film) Az államgazdasági osztály előterjesztése a Titkárságnak, 1950. ápr. 19.

tetett lakók tanyáját lánctalpas traktorral rombolták le), ott viszont nem volt munka-alkalom.

A TERINT készített néhány olyan városfejlesztési tervet is, amelyekben a mezőgazdaság lett volna a településfejlődés legfőbb gazdasági bázisa, ám az MDP agrárpolitikájának ismeretében kétségek merülhetnek fel a szándék őszinteségét illetően. E tervek egyik célja a „kiemelt agrárpolitikai szerepre”³⁹ ítélt nagykunsági városok egyfajta tsz-mintavárossá fejlesztése volt. A Túrkeve és Mezőtúr „új arculatának kialakítására” készült tervek azonban teljességgel megalapozatlanok voltak, és nem is valósultak meg. Hasonlóképpen a papíron maradt tervek – nem csekély – számát szaporította annak a szovjet mintára a hortobágyi állami gazdaság területén megépíteni tervezett „agrorod”-nak (mezőgazdasági mintavárosnak) az ötlete is,⁴⁰ amely részben már a központi településpolitika következő, itt nem tárgyalandó szakaszával, a rajonírozási és a „természetátalakító” tervekkel kapcsolatos.

A gazdaságpolitika ágazati egyoldalúságai és az elosztási viszonyok egyenlőtlensége következtében nem csak a mezőgazdaság, hanem más szerepkörök településfejlesztő szerepe is háttérbe szorult. Olyan gazdaságpolitika mellett, amely a piacot bürokratikus elosztással próbálta meg helyettesíteni, és ideológiai okokból adminisztratív intézkedésekkel még a városi heti piacok megtartását is korlátozta, a kereskedelem városfejlesztő szerepe is visszaesett. És miként ez a kor nem a virágzó kereskedővárosoké, ugyanúgy nem a prosperáló iskolavárosoké, vagy fürdőhelyeké, netán idegenforgalmi központoké. (1946-ban Szegedi demokraták még abban reménykedtek, hogy a két szomszéd országhoz is közel fekvő várost „a népek találkozóhelyévé” tehetik...)⁴¹

A nem-ipari funkciók közül az igazgatási szerepkörnek, azon belül is elsősorban a megye-, kisebb mértékben a járási székhely-funkciónak volt a településfejlődést ösztönző hatása. Ez elsősorban a fővárost, továbbá a megyeszékhelyeket hozta előnyös helyzetbe; azokat a településeket, ahol maga a központi hatalom, illetve annak területi meghosszabbításai, helyi képviselői, a megyei igazgatási apparátusok székeltek.

A Területrendezési Intézet, azaz lényegében az országos Tervhivatal által 1950–1952 között folytatott településpolitika nem csak gazdasági alaptevékenységük (ipari, vagy mezőgazdasági jellegük), hanem méreteik (lakosság számuk) szerint is nagy

³⁹ A nagykunsági városokban folytatott agrárpolitika történetére ld.: URBÁN LÁSZLÓ: Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepe a kollektivizálás idején. In: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Szerk.: ORBÁN SÁNDOR - PÖLÖSKI FERENC Budapest, 1988.

⁴⁰ UMKL A Földművelésügyi Minisztérium (FM) ir. Az FM Kollégiumának jegyzőkönyvei és anyagai, 1950. Az 1950. máj. 13-i ülés jegyzőkönyve.

⁴¹ PIA. 274. f. 15/69 ö.e. Polgármesteri jelentés Szeged Thj. város 1948. február 15-i közgyűléséről.

különbséget tett az ország településtípusai között. Ennek legkirívóbb példája a TERINT által 1950–1951-ben készített ún. „osztályokba” sorolás volt. (Egyébként egészen megszűnéséig ez, a kezdetben a legfelső szintű politikai vezetés által is támogatott osztályozás vált a TERINT fő tevékenységévé.) Az ország városainak és községeinek csoportosításában ugyanis egy igen határozott politikai értékítélet jutott kifejezésre, amely a gyakorlatban egészen eltérő esélyeket biztosított az egyes településeknek. Hiszen az, hogy egy-egy város és falu milyen fejlesztési forrásokhoz juthatott hozzá egy olyan rendszerben, amelyben az erőforrások túlnyomó részét központosították, attól függött, hogy a központi hatalomnak milyen fejlesztési, vagy visszafejlesztési törekvései voltak vele kapcsolatban.

A városok és községek osztályokba sorolására az első kísérletet még 1950 nyarán, tehát jóval a településfejlesztési koncepció kidolgozására adott megbízás előtt tették meg.⁴² (Ami alátámasztja azt, amit a „politika elvi megalapozása” és az attól független, realizista gyakorlat kapcsolatáról fentebb mondtam.) Ez a tervzet 2 nagy kategórián belül 11 csoportra bontotta az ország településeit: a csúcson a főváros helyezkedett el, középpont a „nagyvárosok” (5–6), a „középvárosok” (35) és a „kistájközpontok” (90), míg a piramis alapját a nagy- és kisközségek, valamint a tanyaiak összeköltöztetésével kialakítandó tanyaközpontok alkották. Noha akkor Magyarországon mintegy 1 millió ember élt külterületen, többségében tanyán, a javaslat a tanyákat nem sorolta önálló kategóriába, tehát semmiféle jövőt sem szánt nekik.

Ezt az első kategorizálási kísérletet nem fejezték be, hanem 1950 végén egy sokkal leegyszerűsítettebb osztályozási elv gyakorlati megvalósításához fogtak, amely az ország településeit három osztályba sorolta. Az elgondolást 1951 elején egy törvényerejű rendelettel is szentesítették (1951. évi 1. sz. tvr., 1951. jan. 3.). Ez a „város- és községrendezésről” szóló rendelet első osztályba „az egész népgazdaság szempontjából nagyjelentőségű”, másodikba a „jelentősebb” városokat és községeket sorolta, míg a harmadikba az ország többi települését.

A településpolitika irányítói az I. osztályba sorolt településeket tekintették a kialakítandó „szocialista településhálózat” legfontosabb láncszemeinek, s ezért – bevallottan – a többiek rovására csak ezeknek a fejlesztését tartották fontosnak. (Ám a gyakorlatban az ide sorolt mintegy 70 településének legfeljebb az egyötöde, 10–15 fejlődött úgy, ahogy azt a vezetés az I. osztályba soroltaktól – papíron – elvárta. Az ország többi településének azonban ezért nagy árat kellett fizetnie.) Az I. osztályba sorolt települések előnyei elsősorban az ipari beruházások és kapcsolódó létesítményeik odatelepítéséből származtak, amely előnyökről korábban már esett szó. (Megjegyzendő, hogy a gazdaságpolitikai szempontok diktatúrája oly erős volt,

⁴² UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2.d. 1950. júl. 6-i állásfoglalás és melléklet; 1950 júl. 11-i összeállítás.

hogy már 1951-ben „a szocialista termelés érdekeinek megfelelő” új igazgatási beosztás szükségességéről beszéltek,⁴³ s 1952-ben meg is kezdték az alig két éve, 1950-ben megszervezett új megyerendszer újabb reformjának előkészítését.) Az I. osztályú települések körét, Vas Zoltán OT elnök előterjesztése alapján az MDP politikai bizottsága határozta meg 1951. május 3-i ülésén.⁴⁴ A döntés értelmében a különleges státuszt kapott Budapesten és Miskolcon kívül (amelyeket kiemeltek az osztályba sorolás alól) az alábbi 72 települést sorolták az I. osztályba (megyéenkénti csoportosításban):

Bács-Kiskun:	1. Kecskemét 2. Baja 3. Kalocsa 4. Kiskunfélegyháza 5. Kiskunhalas.
Baranya :	6. Pécs 7. Komló 8. Mohács
Békés :	9. Békéscsaba 10. Orosháza
Borsod-Abaúj-Zemplén:	11. Ózd 12. Kazincbarcika 13. Mezőkövesd 14. Sárospatak 15. Sátoraljaújhely 16. Szerencs
Csongrád:	17. Hódmezővásárhely 18. Szeged 19. Szentés
Fejér:	20. Székesfehérvár 21. Dunapentele 22. Bodajk
Győr-Sopron:	23. Győr 24. Mosonmagyaróvár 25. Sopron
Hajdú-Bihar:	26. Debrecen 27. Berettyóújfalu 28. Hajdúnánás 29. Haj- dúszoboszló
Heves:	30. Eger 31. Füzesabony 32. Gyöngyös 33. Hatvan 34. Kál-Kápolna 35. Lőrinci
Komárom:	36. Tatabánya 37. Esztergom 38. Komárom 39. Oroszlány
Nógrád:	40. Salgótarján 41. Balassagyarmat 42. Nagybátony 43. Pásztó
Pest:	44. Cegléd 45. Gödöllő 46. Szigetszentmiklós 47. Vác
Somogy:	48. Kaposvár 49. Siófok
Szabolcs-Szatmár:	50. Nyíregyháza 51. Kisvárd 52. Mátészalka 53. Rakamaz 54. Vásárosnamény 55. Záhony
Szolnok:	56. Szolnok 57. Jászberény 58. Karcag 59. Mezőtúr 60. Túrkeve
Tolna:	61. Szekszárd 62. Dombóvár
Vas:	63. Szombathely 64. Celldömölk
Veszprém:	65. Veszprém 66. Ajka 67. Keszthely 68. Pápa 69. Vár- palota 70. Zirc
Zala:	71. Nagykanizsa 72. Zalaegerszeg

⁴³ UMKL XIX-A-16-b OT Tük ir. 207. d. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz, 1951. febr. 2. (Fogalmazvány).

⁴⁴ PIA. 276.f. PB. 1020 (film). Az MDP PB 1951. május 3-i ülésének jegyzőkönyve.

Több mint hetven város és község nagyarányú modernizációját, gyors ütemű iparosítását valószínűleg az arról határozók sem gondolták komolyan. Hogy is lett volna összeegyeztethető például az ugyancsak az MDP által szentesített agrárpolitika és olyan kis agrárvárosok dinamikus fejlesztése, mint amilyen Szolnok és Szabolcs-Szatmár megye I. osztályba sorolt kisvárosai, óriásfalvai voltak?! Hasonlóképpen nehéz komolyan venni a nyugati és a déli (jugoszláv) határ közelében fekvő, I. osztályba sorolt városok fejlesztésének szándékát, hiszen a vezetés katonai okokra hivatkozva egyenesen tiltotta, hogy ott jelentősebb beruházások történjenek. Ennek megfelelően 1951-ben a TERINT Szeged városát csak „kistájközpontnak” tekintette, mondván: „földrajzi fekvése és a jelenlegi külpolitikai helyzet nem teszi valószínűvé, hogy Szegeden jelentékenyebb iparfejlesztés történne...”⁴⁵

A településpolitika a több mint 80 második osztályba sorolt településre⁴⁶ alig fordított figyelmet, fejlesztésükre lényegében elképzeléssel sem rendelkezett. A gyakorlatban pedig nem tett semmit, mert – ismerte be egy 1952-ben az OT-ban készített belső elemzés – „Népgazdaságunk jelenlegi fejlődési szakaszában városfejlesztésre csak minimális összegeket fordíthatunk, és így minimumra kell redukálni azoknak a településeknek a számát, ...amelyeknek városias fejlődését biztosítani kell.”⁴⁷ Úgy vélem, ez nem csak a II. osztályba sorolt, de valamennyi település sorsával, és a településpolitika valódi szándékával kapcsolatban fontos beismerés.

Az 1950-es évek elején folytatott településpolitikai gyakorlat technokratikus jellege legerősebben a III. osztályba sorolt, kis településekkel kapcsolatos politikán ütközött ki. A korabeli felfogás szerint a „szocialista településhálózat” legfontosabb és legértékesebb elemei a nagy települések voltak - miként a gazdaságban a nagyvállalatok. Következésképpen minél kisebb volt egy település, annál kevésbé tartották értékesnek, hiszen annál kevésbé felelt meg a „szocialista települések”-ről kialakított eszményeknek. Sőt, egy adott népességi határ alatt a falvakat és a tanyákat egyenesen „gazdaságtalannak”, végső soron megszüntetendőnek tartották. Ami oda vezetett, hogy a sztálini Szovjetunióhoz és Ceausescu (majdani) Romániájához hasonlóan Rákosiék Magyarországon is falurombolási tervek születtek, amelyek egyedülállónak mondhatók a magyar településtörténetben.

Az egyik első, 1950 nyarán készült településhálózat-fejlesztési javaslatban a falvak tömeges megszüntetésének (távlati) tervét azzal indokolták, hogy az 1200 lakosnál kisebb településeken az intézmények és az infrastruktúra nem működtethető gazdaságosan. Később ezt a küszöböt egyre magasabbra emelték: előbb 1500-ra, majd 1600-ra. A TERINT egy 1951-ben született állásfoglalása pedig addig ment, hogy „a

⁴⁵ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 13.d. Szeged fejlődési programvázlata, 1951.

⁴⁶ Ezeket az „A” és „B” csoportba sorolták, az előbbibe 52 (más változatban 54), utóbbiba 29 település tartozott. - U.o. 2. d. Feljegyzés, 1951. nov. 15.

⁴⁷ U.o. A II. és a III. osztályba sorolt települések jegyzéke, 1952. máj. 28.

legkisebb gazdaságos település” (*sic!*) minimális lélekszámát 3500–4000 főben állapította meg.⁴⁸ Ezeket a falvakat településpolitikai szempontból eufemisztikusan „nem fejlesztendő”-nek minősítették, valójában azonban ezek visszafejlesztésre, megszüntetésre ítélt települések voltak! 1951 februárjában már valamivel nyíltabban is fogalmaztak: az 1500 lakosnál kisebb falvak „fejlesztését olyan módon kell irányítani, illetve korlátozni, – mondták – hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakításához vezessen”, és végeredményben 3200-ról 2000-re csökkenjen a falvak száma.⁴⁹ Ezzel összhangban az OT a falvakban megszigorította a beruházások engedélyezését, mondván: községekben beruházást engedélyezni „csak kivételesen és csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékben” lehet.⁵⁰ Ez gyakorlatilag az új beruházások teljes tilalmát és a felújító jellegű beruházások nagyon korlátozott engedélyezését jelentette. Ami viszont nem volt elengedő a falvak már elért fejlettségi szintjének megőrzéséhez sem. Megindult az infrastruktúra és a közintézmények fizikai leromlásának folyamata, amelyhez a közellátás roppant alacsony szintje társult. (A falvak jelentős részében tej és kenyert sem lehetett rendszeresen vásárolni, holott a magángazdálkodás drasztikus korlátozása miatt azok kiskereskedelmi forgalmazása iránt ott is nőtt az igény).⁵¹ Nem utolsó sorban pedig a mezőgazdasági termelés, a megélhetés feltételei is nagyon kedvezőtlené váltak. Mindezen taszító tényezők következtében megindult a lakosság tömeges elvándorlása a falvakból.

A gazdasági korlátozásokon túlmenően adminisztratív eszközökkel is siettetni kívánták az aprófalvak megszüntetését. Ennek első és legfontosabb lépése az igazgatási önállóság megszüntetése volt, a második pedig maguknak a településeknek a felszámolása. 1950-ben a Baranya megyei kisközségekre vonatkozóan – ezeket mintegy kísérleti terepnek tekintették – olyan határozat született, mely szerint „3-4, esetleg több kis településnek egy, a közponjában lévő községet” kell fejleszteni, abból a célból, hogy „a többi községeket fokozatosan felszámoljuk.”⁵² Ha viszont egy kisközség egy nagyobb és egy fejlettebb település közelében feküdt, akkor abba kívánták beolvasztani.

⁴⁸ UMKL XIX-A-16-a. OT ir. 238. d. Mezőgazdasági jellegű lakótelepülések tervezési normái d.n. és U.o. 1951. szept. 6-i levél.

⁴⁹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2.d. 1951. febr. 14-i jelentés.

⁵⁰ UMKL XIX-A-16-a OT ir. 238. d. Az OT elnökének előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz, 1950. nov.3.

⁵¹ Csongrád megyei Levéltár. Csongrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága üléscinek jegyzőkönyvei. 1951-4. 1951. ápr. 16-i jelentés.

⁵² UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2.d. 1950. aug.4-i levél.

Az egész terv indokolására – jellemző módon – az az „érv” szolgált, hogy Romániában már megkezdték a falvak összevonását, és így a Román Munkáspárt által folytatott gyakorlat „politikai irányt mutathat” Magyarországon is.⁵³

A falurombolási tervek különböző változatai elvben a magyarországi faluhálózat negyedét-felét (800–1500 községet) sodorták veszélybe, amelyekben az ország lakosságának 6–17%-a élt. Ha ehhez a fél–másfél millió falusihoz hozzászámítjuk a szintén felszámolásra ítélt tanyák körülbelül egymilliós népességét, mérhető fel igazán, hogy ez a politika milyen mértékben rugaszkodott el a valóságtól.

A falvak megszüntetésének terve elsősorban a dunántúli és az északi aprófalvas megyéket fenyegette, s települési adottságai miatt az Alföldet kevésbé érintette (a tanyák megszüntetése persze annál inkább). A TERINT egy 1951-ben, a III. osztályba sorolt településekről készített jegyzéke összesen 1287 községet sorolt a „nem fejlesztendő” kategóriába, ebből dunántúli volt 926, északmagyarországi 222 és alföldi 139, ebből egyedül Szabolcs-Szatmár megyei 95. Megyénként nézve Baranya (188), Zala (170), Vas (168) és Borsod-Abaúj-Zemplén (149) álltak a lista élén.⁵⁴

1952-től kezdve valamelyest enyhült a falvakkal, és különösen a kis falvakkal kapcsolatos merev politikai álláspont (noha fordulatról szó sincs). Ekkortól maga a központi településpolitiká is vesztett a jelentőségéből (említettem, hogy a TERINT-et ekkor szüntették meg, apparátusából az OT egyik osztályát hozták létre), s így az általa erőszakolt településpolitikai programok, köztük a falvak jó részének felszámolására irányuló is, háttérbe szorultak. A rövid időre a TERINT által képviselt, elsősorban településhálózat- fejlesztési politika helyébe lépő „rajonírozási” és „természetátalakító” politika, noha Vas Zoltán OT elnök személyesen bábáskodott körülöttük, nem örökölte azt az operatív hatáskört, amellyel az 1950–1952 közötti településpolitiká rendelkezett.⁵⁵ Nem tudták továbbá összeegyeztetni az új faluközpontok kijelölését a folyamatban lévő tsz-esítéssel, s így azt sem tudták, mely falvakban lesznek az új tsz- központok.

Mindent összevetve, az 1952-ben tapasztalható enyhülés ellenére az MDP településpolitikája súlyos rombolást okozott a falvak társadalmában, mind népességük számát tekintve (az elvándorlás egyes periódusokban meneküléssé fokozódott), mind az életkörülményeket tekintve.

Befejezésül egy megjegyzés. A kis településekkel kapcsolatos politika egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása az MDP tanyapolitikája volt. Mint utaltam rá, ezt a településtípust a TERINT sem, s az OT sem tekintette „életképesnek” ezért mint a jövőben kialakítandó „szocialista településhálózat” egyik elemét figyelembe sem

⁵³ U.o. 1950. aug. 4-i levél.

⁵⁴ U.o. A III. kategóriába sorolt községek d.n. (1951)

⁵⁵ Részletesebben ld.: BELÉNYI GYULA: Terület- és településfejlesztési politika Magyarországon (1949–1956) Szeged, 1990. (Kézirat)

vette. A tanyákkal kapcsolatos politika egészére azonban ehelyütt nem térhetek ki. Részint mert ezzel kapcsolatban az MDP egy külön „részpoltikát”, a tanyapolitikát alakított ki, amelyet operative a Tanyai Tanács irányított. Részint pedig a téma szakirodalmi feldolgozottsága miatt.⁵⁶

⁵⁶ ORBÁN SÁNDOR: i.m.

Regional- and Settlement Policy in Hungary between 1950 and 1952

In the late 1940s, the central government in Hungary introduced a totalitarian political system and created a new political discipline, a regional- and settlement policy. The objective of such policy was to bring certain control, as regards both their economy and urbanization. The leaders of the communist party entrusted the Central Planning Office and the Country Planning Institute functioning under its direction with the implementation of the plan. In 1950, the latter instructed the experts working for the Technical University in Budapest to prepare the first concept for the development of Hungarian settlements. The principle idea was to develop the network of cities and towns on various levels. However, in practice, everything looked different. In fact, settlement policy served the industrialization plan initiated by Stalin. Consequently, the only settlements experiencing development were the ones involved in major industrial investments. Others, especially agricultural towns, villages and farm areas were in serious difficulties, because the central government did not provide any financial background for their development. There were even plans to make disappear 1200 villages out of the 3200 in the country. Several hundreds of thousands of farms were to meet the same fate.